

Протиправна поведінка:

ВИЗНАЧЕННЯ ТА МОТИВАЦІЯ

В. І. Тимошенко

доктор юридичних наук, професор Національної академії внутрішніх справ

У статті досліджуються фактори, що визначають та мотивують протиправну поведінку. Акцентується увага на загрозах соціальній безпеці, що зумовлені протиправною поведінкою, та можливостях їх усунення.

Ключові слова: протиправна поведінка, безпека, мотивація, мотив, девіація.

В статье исследуются факторы, которые определяют и мотивируют противоправное поведение. Акцентируется внимание на угрозах социальной безопасности, которые обусловлены противоправным поведением, и возможностях их устранения.

Ключевые слова: противоправное поведение, безопасность, мотивация, мотив, девияция.

This article investigates the factors that determine and motivate the wrongful conduct. The attention is focused on threats to social security, which are caused by the wrongful conduct, and opportunities to address them.

Keywords: the wrongful conduct, safety, motivation, motive, deviance.

Ао найважливіших завдань, що стоять перед державою і суспільством на сучасному етапі його розвитку, належить забезпечення можливостей реалізації прав і свобод людини і громадянина. Вирішення цього завдання зумовлюється багатьма факторами, серед яких важливе місце займає утвердження законності і правопорядку, що можливо лише у тому разі, якщо правомірна поведінка суб'єктів правовідносин стане нормою їхнього життя. Можна стверджувати, що правопорядок є результатом правомірної поведінки, він юридично оформляє впорядкованість суспільних відносин, яка вже склалася. Тому правомірна поведінка визнається змістом правопорядку, показником стабільності суспільства і держави. Але, на жаль, зараз люди сприймають як необхідну закономірність, як обов'язковий супутник соціального розвитку не правомірну поведінку, а правопорушення. Така ситуація, що пов'язана у першу чергу з кризовим станом суспільства, зміною пріоритетів населення і занепадом моральності, є дуже небезпечною для життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави, це серйозна загроза соціальній безпеці. Вказана обставина викликає необхідність дослідження факторів, що визначають поведінку людини у суспільстві і державі та можливості її регулювання. Серед таких факторів чільне місце займають мотиви правової поведінки. Їх дослідження є актуальним як для теорії держави і права, так і для ряду галузевих та прикладних юридичних наук, а також психології, політології, філософії та соціології. Результати таких досліджень дуже важливі для політико-правової практики.

Правову поведінку, як правомірну, так і протиправну, досліджували як самотійне явище, або у зв'язку з визна-

ченням шляхів утвердження ідеалів правової держави, сучасні вчені-юристи С. С. Алексєєв, О. В. Зайчук, М. І. Козюбра, О. Л. Копиленко, О. М. Костенко, В. М. Кудрявцев, В. В. Лазарев, О. О. Машиновський, Ю. І. Новик, В. В. Оксамитний, П. М. Рабінович, В. Ф. Сіренко, О. В. Скрипнюк, Ю. С. Шемшученко та ін. Так, всебічне дослідження правової поведінки було проведено В. М. Кудрявцевим, який розглядав останню як складне соціальне і психологічне явище, в якому переплітаються фактичне і юридичне, вольове і емоційне, внутрішнє і зовнішнє. Під правовою поведінкою він розумів соціально значиме поведінку індивідуальних або колективних суб'єктів, яка підконтрольна їх свідомості і волі, передбачена нормами права і така, що тягне за собою юридичні наслідки [1]. Проблеми ж мотивації поведінки досліджували переважно психологи. Але мотивація правової поведінки, особливо поведінки протиправної, важлива і для юридичної науки, яка мусить визначити передумови такої поведінки та способи її блокування. Дослідженню ряду аспектів цієї проблеми присвячено нашу статтю.

Правова поведінка, як відомо, включає в собі як правомірну поведінку, так і протиправну. Для правомірної поведінки характерне дотримання норм права. Така поведінка нормативна, її наслідки зазвичай сприятливі для суб'єкта і включають, зокрема, заходи державного заохочення.

Протиправна поведінка (правопорушення) визнається антиподом правомірної поведінки, різновидом антисоціальної поведінки. Протиправна поведінка антинормативна, вона порушує заборонну або зобов'язальну норму права, є суспільно шкідливою, небезпечною для особистих (приватних) і суспільних інтересів, що охороняються за-

коном. Вона тягне за собою небажані для суб'єкта наслідки, насамперед юридичну відповідальність.

Протиправну поведінку в психології називають делінквентною (лат. *delinquens* – проступок, провина) поведінкою, під якою розуміють діяння конкретної особи, що відхиляються від чинних законів, загрожують добробуту інших людей або соціальному порядку і кримінально карними у крайніх своїх проявах. Особа, що проявляє протиправну поведінку, розглядається як делінквентна особистість (делінквент), а самі діяння – як делікти. Психологічний аналіз розглядає делінквентів як таких, що не в змозі вирішити свої внутрішні конфлікти. Такі люди поривають з реальністю і рятуються від внутрішньої дійсності тим, що вдаються до заборонених дій, що засуджуються законом.

Делінквентна поведінка є формою девіантної поведінки. Під девіантною поведінкою (лат. *deviatio* – відхилення) розуміють діяння людини і соціальні явища, що не відповідають офіційно встановленим або таким, що фактично склалися в даному суспільстві, нормам (стандартам, шаблонам), порушують їх. Відхилення може бути як позитивним, так і негативним. Позитивні відхилення з конструктивною творчою метою є засобом прогресивного розвитку системи. Це соціальна творчість у різних її проявах (наприклад, наукові відкриття). Негативні відхилення є дисфункціональними, вони дезорганізують систему. Це соціальна патологія: злочинність, алкоголізм, наркоманія, суїцид і т.п. [2]. Погляд на девіантність як на негативне відхилення, як на критичну подію, лежить в основі юридичних визначень девіантності.

Девіант є таким типом особистості, який, порушивши соціальні норми, не завжди може і бажає продовжувати жити, як і раніше, відповідно до со-

ціальних вимог. Зазвичай він розриває соціальні зв'язки зі своєю референтною групою, а можливо, навіть ізолюється від неї. Він може бути позбавлений роботи, навіть родини (чи родина відсторонюється від нього), кардинально змінюються зв'язки з близьким оточенням, знайомими. В очах багатьох людей він стає потенційним носієм соціального конфлікту. Нерідко соціальне середовище буває надмірно підозрілим і недовірливим до людей, які порушили норми. Повторні відхилення закріплюють за особою ярлик «девіантна» іноді на все життя – відбувається т. зв. стигматизація (таврування) [3].

Девіантну поведінку нерідко ототожнюють з маргінальною поведінкою. Це припустимо лише у тому випадку, коли йдеться про негативні відхилення від загальноприйнятих у суспільстві норм поведінки в корисливих, руйнівних та егоїстичних цілях. Маргінальна поведінка (лат. *marginalis* – той, що перебуває на межі, граничний) – є пристосуванням суб'єкта до навколишнього правового середовища. Така поведінка є граничною, проміжною між правомірною і протиправною поведінкою. Маргінальна поведінка може бути зумовлена страхом перед можливим покаранням, усвідомленням вигідності правомірної поведінки в певній ситуації.

Загрози суспільству, які тягне за собою маргіналізм, досліджувались у сучасній науковій літературі. При цьому за змістом маргіналізм переважно розглядається як руйнація традиційних суспільних відносин, що проявляється в системній деградації населення. Маргінальна поведінка може бути характерною для осіб, які живуть за межею бідності і не знаходять шляхів до зміни свого положення. Цим пояснюється замкнутість таких людей на собі, своїх особистих проблемах, відірваність їх від со-

ціального середовища, самоізоляція. Головна ознака маргіналів – крайня периферійність їх реального положення. Вони відчують себе чужими у суспільстві, нікому непотрібними. Маргіналізація може проявлятися у погіршенні здоров'я населення, ігноруванні суспільної моралі, розриві легітимних зв'язків між інститутами влади і населенням, тотальному правовому нігілізмі і рості злочинності. Маргінали стають своєрідним резервом нестійких криміногенних форм поведінки. Як тільки страх перед покаранням зникає, або ж є можливість уникнути юридичної відповідальності, таку особу більше ніщо не зупиняє перед вчиненням правопорушення. Адже злочин для маргінала – це не обов'язково соціальна аномалія, це може бути єдиний спосіб задоволення своїх потреб, або навіть виживання [4].

Маргінальність як явище обумовлюється об'єктивними і суб'єктивними факторами. До об'єктивних можна віднести політичні, економічні і правові фактори: політичний режим, ступінь соціальної орієнтованості держави і ринкової системи, якість законів, рівень їх справедливості. Це також місце, яке займає особа у суспільній ієрархії, її майновий стан, відсутність засобів до існування, впливових друзів і покровителів, навіть зовнішній вигляд людини. До суб'єктивних факторів маргінальності відносяться: занижена самооцінка, невпевненість у собі і в завтрашньому дні, озлобленість, агресивність, песимізм, невисокий ступінь конформізму і т. п. [5].

Для маргіналів властиві конфліктні відносини з державою, вони становлять загрозу соціальній безпеці. Маргіналізм не лише тягне за собою культурну і духовну деградацію населення, а й негативно впливає на криміногенну обстановку у суспільстві, нерідко призводить до протиправної поведінки.

Протиправна поведінка за своєю сутністю означає наявність конфлікту між особистістю і суспільством, між індивідуальними і суспільними інтересами. Але чому людина обирає саме протиправні способи вирішення своїх проблем? Для відповіді на це запитання слід визначити детермінуючі фактори людської поведінки.

Поведінка людини визначається і спрямовується певними мотивами. Мотив (від лат. *movere* – приводити в рух; франц. *motif* – спонукальна причина) – це складне психологічне утворення, що спонукає до свідомих конкретних вольових дій чи утримання від них (бездіяльності), зумовлених потребами, інтересами та нахилами людини, і слугує для них обґрунтуванням. Визначення мотиву відповідає на запитання: чому людина діяла саме так, а не інакше. При цьому мета визначає напрямок дій та їх результат і є випередженням у свідомості результату, на досягнення якого спрямовані дії.

Слід зазначити, що детермінація поведінки не завжди означає її мотивацію. Мотивація – це внутрішня детермінація поведінки і діяльності, яка, звичайно ж, може бути зумовлена і зовнішніми обставинами, середовищем, що оточує людину. Але зовнішнє середовище впливає на людину переважно фізично, а мотивація – процес психічний, такий, що перетворює зовнішні мотиви на внутрішні спонукання.

Досліджуючи мотиви поведінки, необхідно враховувати переживання і почуття людини, її потреби та інтереси, ідеали, установки і переконання, мету і засоби її досягнення, тобто все те, що слугує підставою протиправного вчинку. А це можливо лише у тому разі, якщо мотив протиправної поведінки розглядати як складне багатокомпонентне психологічне утворення, а процес його фор-

мування – як динамічний, стадіальний. Мотивація правопорушення відображає не тільки і не стільки ту чи іншу криміногенну ситуацію, в якій воно вчиняється, скільки всі попередні негативні впливи соціального середовища, що сформували особистість з антисоціальною спрямованістю, а точніше, деформували мотиваційну сферу особистості. Структура мотиву відображає історію формування особистості, її структуру. Особливості особистості знаходять відображення в особливостях мотивів протиправної поведінки.

У психології розроблено ряд теорій мотивації поведінки, серед яких найбільшої популярності набули теорія потреб, теорія справедливості і теорія сподівань. Так, теорія потреб виходить із того, що потреби є рушійною силою, яка формує і організує у свідомості людини процеси сприйняття, мислення і дій, а отже, змушує наявну незадовільну ситуацію розвиватись у напрямі, що забезпечує досягнення певної мети. Людина може відчувати, наприклад, потребу у безпеці, грошах, повазі, визнанні і т. п. Страх перед загрозою втратити повагу чи визнання впливає на здатність людини враховувати інтереси інших людей, що її оточують, дотримуватись правил поведінки. При цьому потреби і цілі, взяті окремо, можуть бути цілком законними, кримінальний відтінок їм надають інші компоненти мотиву, що пов'язані, за словами Є. П. Ільїна, з блоком «внутрішнього фільтра». Основне кримінальне навантаження в ньому має компонент, безпосередньо пов'язаний з моральним контролем. Саме деформація і викривлення цього компонента структури особистості призводить до протиправної поведінки, а не корисливості, заздрості, бажання помсти, образа і т. п. Отже, протиправними є не потреби і бажання, а антисупільні і протиправні способи їх реаліза-

ції. Оскільки людина обирає протиправні способи задоволення потреб і досягнення мети, мотив загалом, як і задум, наміри, набуває кримінального характеру [6].

Мотиви поділяють на три групи: частково або повністю усвідомлені індивідом; зазвичай неусвідомлені, але за певних умов можуть бути такими (наприклад, в процесі психоаналізу); неусвідомлені, повністю витіснені в область несвідомого.

Усвідомлені мотиви позначаються як бажання, цінності, переконання та інтереси. Наприклад, безпека, успіх, повага, визнання, свобода та ін. Неусвідомлені мотиви проявляються у повсякденному житті лише у побічній формі – в помилкових діях, снах, хворобливих симптомах, в поведінці, яка здається немотивованою, яку важко пояснити з точки зору обставин, такої, як шкідливі звички (алкоголізм і т. п.). До неусвідомлених (прихованих) мотивів можна віднести: мотиви самозбереження (проявляються, наприклад, у потребі в безпеці, свободі, залякуванні ворога, особистій території та ін.); мотиви об'єктних відносин (потреба домінувати над людьми, контролювати їх та ін.); мотиви мас-утворення (потреба в належності до групи, могутності, підкоряти і підкорятися та ін.); нарцисичні мотиви (бажання мати особливі, виключні якості, любити себе, бути схожим на видатних людей, одержувати схвалення, захоплення людей та ін.); мотиви реальності (потреба в нових відчуттях, бажання відповідати вимогам середовища, долати труднощі, адаптуватись до ситуації); екзистенціальні мотиви (потреба знаходити смисл життя, відчувати свою причетність до життя інших людей) та інші [7]. За кожним вчинком або усвідомленим бажанням стоять кілька мотивів. Поведінка людини є полімотивованою.

Протиправній поведінці сприяють певні індивідуальні характеристики осо-

бистості. Так, неправомірні вчинки часто забезпечують негайне, легкодосяжне задоволення бажань. Особи, що схильні до таких вчинків, зазвичай не мають належного контролю над собою, вони нездатні утриматись від негайної реалізації своїх інтересів. Правопорушник, як правило, не зв'язує себе тривалими обов'язками, накладеними, наприклад, професійною діяльністю, він є особою безвідповідальною. Протиправні діяння можуть бути ризикованими, вони передбачають таємничість, небезпеку. Особи ж, позбавлені здатності володіти собою, люблять пригоди, є імпульсивними. Жертви протиправних вчинків, особливо злочинів, нерідко зазнають болю або незручностей, наприклад, втрачають майно при економічних злочинах, або зазнають моральних травм у випадку втручання в їхні приватні справи. Відповідно особи, що вчиняють злочини, егоцентричні, байдужі та нечутливі до страждань і потреб інших людей. До того ж, результатом багатьох злочинів є не задоволення потреб, а звільнення від миттєвого гніву. Особи, позбавлені саморегуляції, найгірше витримують розчарування та характеризуються обмеженою здатністю реагувати на конфлікт вербально, а не за допомогою фізичної сили. Саме такі люди, за інших однакових умов, найбільше здатні до протиправної поведінки [8].

Протиправна поведінка часто супроводжується агресивними діями (лат. aggression – напад). Агресія проявляється в реальній поведінці або фантазуванні з метою підкорити собі інших, домінувати над ними. Найбільш звичними проявами агресії є конфліктність, лихослів'я, тиск, примус, негативне оцінювання, погрози або застосування фізичної сили. Прихована агресія проявляється в уникненні контактів, бездіяльності з метою зашкодити комусь, завдання шкоди собі і самовбивство.

Взаємозв'язок між протиправною поведінкою і агресією неоднозначний. Агресивна поведінка може бути наслідком наслідування, впливу (наприклад, вплив місця позбавлення волі на особу, яка відбуває покарання). Агресивна протиправна поведінка може бути невротично зумовлена, якщо вона мотивується сильною тривогою або неусвідомленим відчуттям вини. Така поведінка може спостерігатись у випадку антисоціальної спрямованості особистості, або ж може бути пов'язана з органічними порушеннями нервової системи (у цьому випадку правопорушник схильний до агресії внаслідок імпульсивності, інтелектуального зниження, або тому, що перебуває у стані афекту). Окрему малочисельну групу правопорушників складають також ті психічно хворі, хворобливий стан яких супроводжується несподіваними немотивованими спалахами агресії (що рідко буває пов'язаним з їх стійкою антисуспільною спрямованістю). У будь-якому випадку, у протиправних вчинках агресія слугує досягненню якоїсь мети, вона має інструментальний характер [9].

Таким чином, можна зробити висновок, що детермінація протиправної поведінки зумовлюється сукупністю факторів, кожен з яких виконує свої певні функції. Мотив є складним інтегральним психологічним утворенням.

Поряд із загальними соціальними, економічними факторами, що сприяють протиправній поведінці, слід брати до уваги і найближчі зовнішні та внутрішні фактори, що визначають той чи інший варіант поведінки у кожному конкретному випадку.

Захистити себе від правопорушників суспільство може не завдяки їх ізоляції за допомогою репресивних інститутів, а шляхом усунення, блокування причин, що породжують протиправну

поведінку. Слід пригадати один із фундаментальних принципів профілактики негативних соціальних процесів, сформульований ще Арістотелем: «Якщо нам відомі причини, що призводять до загибелі державних устроїв, то ми ... знаємо і причини, що зумовлюють їх збереження: протилежні заходи призводять протилежні дії» [10].

Суспільство не знає всіх причин протиправної поведінки, а тому не може їх усунути. Чимало причин добре відомі, але на даному етапі розвитку немає ефективних способів їх усунення. Так, наприклад, матеріальні труднощі, відсутність стабільності і перспективи, відсутність доступу до законних способів досягнення успіху тягне за собою не лише невдоволення, агресію, апатію, а й прагнення вирішувати свої проблеми протиправними способами. Разом з тим, відомі випадки, коли людина, що задовольнила на певному життєвому етапі всі свої основні потреби, відчуває

тяжкий стан екзистенціального вакууму – спустошеності і відсутності смислу буття, аж до суїцидальних намірів. Отже, людина повинна завжди до чогось прагнути, мати якусь мету, яка змушує її шукати нові позитивні потреби і законні способи їх задоволення.

Нерідко в науковій літературі висловлюється думка, що криміналізації суспільства сприяє смирення і байдужість населення. Вказана тенденція значною мірою пов'язана з психологічним станом людей, що є наслідком об'єктивних соціальних обставин. За таких умов завданням юридичної науки є розробка науково обґрунтованих заходів протидії правопорушенням. Перш за все необхідно знайти способи визначення мотивів поведінки людини, у тому числі і прихованих. Це сприятиме не лише подоланню злочинності і належній реалізації прав і свобод людини і громадянина, а й виведенню суспільства із стану смирення і байдужості.

Література

1. *Кудрявцев В. Н.* Правовое поведение: норма и патология // Кудрявцев В. Н. Избр. труды по социальным наукам. В 3 т. / В. Н. Кудрявцев. – М.: Наука, 2002. – Т. 1. – С. 12, 43.
2. *Чистяков А. Н.* Пандемия страха / Под ред. Е. А. Чистяковой. – К.: МААК, 2010. – С. 94, 95; Тимошенко В. І. Девіантна поведінка: сутність та мотивація // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2008. – № 5 (79). – С. 33 – 43.
3. *Герасимів Т. З.* Девіантна поведінка особистості: філософсько-правовий вимір: монографія / Тарас Зеновійович Герасимів. – Львів: Львівський держ. ун-т внутрішніх справ, 2009. – С. 364.
4. *Константинов С. Ф.* Адміністративно-правове забезпечення протидії маргіналізації населення в Україні: Монографія. – К.: Вид-во ТОВ «НВП «Інтерсервіс», 2010. – С. 40; Кожевников С. Н. Правомерное поведение и правонарушение: сущность и содержание. – Н. Новгород: Изд-во «Общ-во «Интелсервис», 2001. – С. 23.
5. *Черныш М. А., Черныш А. М.* Маргинальный синдром: Монография. – Одесса: «ВМВ», 2010. – С. 12, 13, 28, 35.
6. *Ильин Е. П.* Мотивация и мотивы. – СПб.: Питер, 2006. – С. 63, 246, 248.
7. *Змановская Е. В.* Основы прикладного психоанализа. – СПб.: Речь, 2005.- С. 204, 217, 218.
8. *Майкл Готтфредсон, Тревіс Герші.* Загальна теорія злочину / Пер. з англ. Н. Бордукової. – Х.: Акта, 2000. – С. 112, 113, 114.
9. *Змановская Е. В.* Девіантологія (Психология отклоняющегося поведения) / 3-е изд., испр. и доп. – М.: Изд. центр «Академия», 2006.- С. 84, 94, 95.
10. Аристотель. Политика // Аристотель. Сочинения: В 4 т. – Т. 4. – М.: Мысль, 1983. – С. 544.